

**Темурийлар даврида яратилган "Хамса"ларнинг
компаративистик тадқиқи ва уларнинг
Шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

САМАРҚАНД ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА ЯРАТИЛГАН
“ХАМСА”ЛАРНИНГ КОМПАРАТИВИСТИК
ТАДҚИҚИ ВА УЛАРНИНГ ШАРҚ АДАБИЁТИ
ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ**

мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман

(6-7 ноябрь 2020 й)

*СамДУ кенгашининг
2020 йил 29 сентябрдаги 2-сонли
қарорига асосан нашрга тавсия этилган.*

Самарқанд - 2020

УСМОНЛИ ТУРКЛАР ХАМСАНАВИСЛИГИДА АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ АНЪАНАЛАРИ

*Юсупова Дилнавоз Раҳмоновна**

Abstract: The article discusses the role of Abdurakhman Djami's "Khamisa"(Quintuple) in the literary environment of the Ottoman Turks, which had a special place in the learning Khamisa (Quintuple) literature of the Timurid period. It is said that by the XVIth century. the Ottoman Turks had created Khamisa (Quintuple) under the influence of the Djami's quintuple. The quintuple of Yakh'yobey Toshli'djoli is studied comparatively with Djami's Khamisa (Quintuple). The author of article concludes that the attitude towards learning Khamisa in Turkish literature is in many ways reminiscent of Persian literature.

Key words: learning Khamisa (Quintuple), Ottoman Turkish literature, tradition, meter, mystical and philosophical theme, romantic poems, meter hazaj.

Мусулмон Шарқи эпик поэзияси тарихи хамсанавислик анъанаси билан чамбарчас боғлиқ. Даставвал XIII асрда Низомий Ганжавий бешлиги орқали вужудга келган хамса жанри саккиз асрга яқин вақт давомида ўзининг юзлаб жавоб дostonларига эга бўлди [Алиев, 1985].

Форс-тожик адабиётида Низомий бешлигига биринчи жавоб битган ижодкор Хусрав Дехлавий бўлса, Навоий бу вазифани туркий тилда адо этди. Гарчи туркий адабиётда Навоийгача “Хамса”нинг муайян дostonига жавоб ёзилган бўлса-да (Ахмадий. “Искандарнома”(XIV аср), Қутб. “Хисрав ва Ширин” (XV аср), Ҳайдар Хоразмий. “Махзан ул-асрор” (XV аср), Саййид Қосимий. “Мажмаъ ул-ахбор” (XV аср), лекин тўлиқ бешлик яратилмаган эди.

Алишер Навоий бешлигида хамсанависликнинг барча шартларига қатъий амал қилинганликни кўрамиз, хусусан, дostonларда қўлланилган вазнлар ҳам Низомий бешлиги ўлчовларига мос келади. А. Эркиновнинг фикрича, Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоийлар саройга яқин шоир бўлганликлари учун уларнинг хамсанавислик шартларидан чекиниш имкониятлари нисбатан камроқ бўлган [Эркинов, 1988:122]. Дарҳақиқат, бу фикрда жон бор. Чунки Дехлавий ҳам, Навоий ҳам сарой талабига кўра шоҳлар билан боғлиқ дostonларни ёзишлари қайсидир даражада шарт эди.

Шу ўринда яна бир жиҳатга эътибор қаратиш керак бўлади. Дехлавий ҳам, Навоий ҳам хамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар эди. Шу жиҳатдан бу икки ижодкор “буюк Низомий билан адабий мувоҳасага киришиш жараёнидаги мураккаб вазифа”ни [Алиев, 1985:57] амалга оширишда бир хил позицияда турганлар деб айтиш мумкин.

Дехлавийдан кейинок анъананинг бузилиш ҳоллари учрай бошлади. Хусусан, XIV асрнинг форсигўй адиби Ҳожу Кирмоний (баъзи манбаларда Ҳожу Ҳимматий)нинг 1332-1345 йиллар оралигида яратилган бешлиги кўп жиҳатлари билан Низомий бешлигидан фарқ қилади.

Кирмоний “Хамса”си “Хумой ва Хумоюн”, “Гул ва Наврўз”, “Равзат ул-анвор”, “Камолнома” ва “Гавҳарнома” каби дostonлардан иборат бўлиб, дostonларнинг номланишиёқ анъанага муносабатдаги ўзгачаликни кўрсатяпти.

Кирмоний бешлигидаги биринчи дoston “Хумой ва Хумоюн” деб аталиб, унда шаҳзода Хумой билан хитой маликаси Хумоюн орасидаги ишқий саргузашт қаламга олинади. Дoston Низомий “Искандарномаси” битилган мутақориб баҳрида яратилган [Алиев, 1985:231]. Аслида ишқий дostonларни мутақориб баҳрида битиш тамойили ғазнавийлар даври адабий муҳити (XI аср) учун хос хусусият бўлиб, бу давр ижодкорларидан Айюқийнинг “Варқъ ва Гулшоҳ”, Унсурийнинг “Вомиқ ва Узро” дostonлари шу шеърий ўлчовда яратилган эди. Бу ҳолат мазкур баҳрда биринчи бўлиб тўлиқ маснавий-дoston яратган Фирдавсий анъанаси билан боғлиқ деб айтиш мумкин. Кирмонийнинг сўфиёна қарашларини ўз ичига олган “Камолнома” дostonи эса хафиф баҳрида яратилган.

Кирмоний дostonларидаги шеърий ўлчов билан боғлиқ бу ўзгаришлар муаллифнинг хамсанавислик анъанасига муносабатда ўз йўналиши бўлганлигини кўрсатяпти.

*Филология фанлари доктори, ТошДўТАУ доценти

mumtoza_dil@mail.ru

Хамсачилик тарихида форс-тожик адабиётининг йирик намояндаларидан бири Абдурахмон Жомий (1414–1492) бешлиги алоҳида ўрин тутди¹. “У – шоир, у – файласуф, у – филолог, у – мусикашунос. Лекин шу билан бир қаторда у кўпроқ сўфий. Унинг учун борлиқни англашнинг икки кўриниши мавжуд – борлиқ сирлари ва ижод сирлари” [Конрад, 1972: 276].

Абдурахмон Жомий “Хамса”сининг биринчи достони “Тухфат ул-аҳрор” 1481 йилда яратилган эди. Фалсафий-ахлоқий масалаларга бағишланган бу дoston Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келди. Дostonлар номланишидаги оҳангдошлик, композицион қурилишдаги ўхшашлик ва қўлланилган шеърини ўлчов бу фикрни тасдиқлайди. Умуман, Жомийгача ҳам форс-тожик адабиётида Низомий бешлигидаги биринчи дostonга муносабатда ўзгачалик сезилмайди. Бу жиҳат бевосита дostonларда қўлланилган шеърини ўлчовга ҳам тегишли. Демак, Жомийнинг “Тухфат ул-аҳрор” достони анъанага мувофиқ сариъ баҳрининг сариъи мусаддаси матвийи макшуф вазнида яратилган эди:

*Гар–чи қа–лам | до–ди су–хан | до–да аст,
– V V – – V V – – V –
Бе–су–хан ў | ҳам зи су–хан | зо–да аст...
– V V – – V V – – V –*

1482–83 йилларда “Хамса” нинг иккинчи достони “Субҳат ул-аброр” (“Яхши кишиларнинг тасбеҳи”) майдонга келди. Анъанага мувофиқ, хамсанинг иккинчи достони ишқий мавзуга бағишланиши керак эди. Лекин Жомий бу ўринда анъанадан бутунлай чекиниб, фалсафий йўналишдаги яна бир дoston яратади. Лекин у биринчи дoston каби 20 та мақолатдан эмас, балки 40 та бўлим – “икд” (тасбеҳ донаси)дан иборат бўлиб, ҳар бир назарий қисмдан кейин алоҳида ҳикоят ва муножот илова қилиб борилади.

Дoston Жомийгача форс-тожик адабиётида деярли қўлланилмаган рамали мусаддаси махбуни махзуф (руқнлари ва тақтиъи: фоилотун файлотун файлун –V– – IV– – IV–) вазнида яратилган эди. Навоий “Хамсат ул–мутаҳаййирин”да Жомийгача бу вазнда ҳеч ким маснавий–дoston яратмаганлигини таъкидлайди [Навоий, 1999: 58]. Дарҳақиқат, форс-тожик эпик поэзиясида Жомийгача мазкур вазнда яратилган дostonни учратиш қийин. Бобур “Мухтасар”да Амир Хусрав Дехлавий “Нўҳ спехр”ининг бир спехрини ушбу вазнда битганлигини айтиб ўтади. Дарҳақиқат, “Нўҳ спехр”нинг 4–қисми рамали махбун вазнида яратилган. Навоий бу ўринда тўлиқ маснавий–дostonни назарда тутганлиги учун Дехлавий асарини эслаб ўтмаган бўлиши мумкин. Кўринадикки, Жомий форс-тожик адабиётида мазкур вазнда биринчи эпик дoston яратган ижодкор экан¹.

¹ Адабиётшуносликда Жомийнинг “Хамса” ёзган–ёзмаганлиги билан боғлиқ баҳсли фикрлар мавжуд. Хусусан, М.Имомназаров ўзининг “Жомий “Хамса” ёзганми?” номли мақоласида Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Садди Искандарий” дostonида келтирган фикрларига суяниб, Жомий дostonларига “Хамса” тарзида эмас, балки еттилик –“Ҳафт авранг” шаклида қараш зарурлигини таъкидлайди [Имомназаров, 2005: 4]. Дарҳақиқат, Навоий “Лайли ва Мажнун”ни ёзаётган пайтида Жомий ҳақида сўзлар экан, уни “Гар “Хамса”ни этмайин мураттаб” деб эслаб ўтади ва Жомийнинг ҳали “Хамса” тартиб бермаганлигини айтади. Лекин Жомий вафот этгач, унга бағишлаган “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асари хотимасида Жомий ёзган ва Навоийнинг ўзи бевосита “алар хизматида таълим ва истифода юзидин ўқубмен” деб баҳо берган асарларни санаб ўтар экан, аввал “Хамса”, сўнгра “Ҳафт авранг” номларини келтиради ва уларни “муқобала” (жавоб) деб ҳисоблайди. Жомийнинг ўзи эса “Хирадномаи Искандарий” хотимасида ўз асарини “Панж ганж” деб атайди:

*Биё, Жомӣ, эй умрҳо бурда ранж,
Зи хотир бурун дода ин “Панж ганж”.
Шуд ин “панж”ат он панжаси зўрёб,
К-аз ў дасти даръё кафон дида тоб.*

Шунингдек, Г.Алиев ўз тадқиқотида Низомий мавзуларига жавоб ёзган ижодкорлар қаторида Жомийни ҳам тилга олиб, унинг бешлиги “Тухфат ул-аҳрор”, “Субҳат ул-аброр”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Лайли ва Мажнун” ҳамда “Хирадномаи Искандарий” дostonларидан таркиб топганлигини таъкидлайди. Жомийшунос А.Афсаҳзод ҳам Жомийнинг бадиий асарлари рўйхатини келтирар экан, юқорида санаб ўтилган дostonларни “Хамса”ни ташкил қилувчи дostonлар деб ҳисоблайди [Алиев, 1985: 100–104; Афсаҳзод, 1988: 60–65]. Биз ҳам юқоридаги фикрларга таянган ҳолда Жомийни бешлик яратган ижодкорлар қаторига киритиш тарафдоримиз.

¹ Али Асғар Ҳикмат Абдурахмон Жомийдан кейин ҳам форс–тожик адабиётида мазкур вазнда маснавий – дoston яратилмаганлигини таъкидлайди [Афсаҳзод, 1988: 62]. Ўзбек адабиётида Жомий дostonидан чорак

Ҳақли савол туғилади: Нима учун Жомий “Субҳат ул-аброр” достонида анъанавий “Хамса” вазнларидан бирини қўлламади? Бу масалани икки жиҳатдан ўрганиш керак бўлади: биринчидан, “Субҳат ул-аброр” достони ғоявий-мундарижаси ва тузилиши жиҳатидан “Хамса” дostonларидан ҳеч бирига жавоб бўла олмасди, шу сабабли унинг шеърий ўлчовини “Хамса” таркибидан қидириш унчалик тўғри бўлмайди. Достон янги (ноанъанавий) бўлганлиги учун унинг вазни ҳам ўзгача (эпик поэзияда қўлланилмаган) бўлиши керак эди. Шу сабабдан Жомий мазкур дoston учун Шарқ адабиётида ўзгача маснавий-дoston битилмаган рамали махбун вазнини танлади. Иккинчидан, “Субҳат ул-аброр” фалсафий йўналишдаги дoston эди ва бундай дostonлар учун хафиф баҳридан фойдаланиш анъанаси Жомийгача мавжуд эди. Лекин Жомий мазкур дostonда хафиф баҳрини қўллай олмасди, чунки унинг аввалроқ яратилган яна бир фалсафий йўналишдаги дostonи “Силсилат уз-заҳоб” (1472) да шу шеърий ўлчов қўлланилган эди [Афсаҳзод, 1988: 58]. Шу сабабли Жомий ўз фалсафий хулосалари жамланган “Субҳат ул-аброр” дostonини ноанъанавий рамали махбун вазнида яратади³.

Рамали махбун вазни оҳанг жиҳатидан ҳам, тузилиш жиҳатдан ҳам хафифи махбун вазнига ўхшаб кетади. У ҳам худди хафиф сингари 8 та ритмик вариациядан иборат. Қиёслаш учун қуйидаги жадвални келтирамиз:

№	Рамали махбун			Хафифи махбун		
	I рукн	II рукн	III рукн	I рукн	II рукн	III рукн
1.	- V --	V V --	V V -	- V --	V - V -	V V -
2.	- V --	V V --	V V ~	- V --	V - V -	V V ~
3.	- V --	V V --	- -	- V --	V - V -	- -
4.	- V --	V V --	- ~	- V --	V - V -	- ~
5.	V V --	V V --	V V -	V V --	V - V -	V V -
6.	V V --	V V --	V V ~	V V --	V - V -	V V ~
7.	V V --	V V --	--	V V --	V - V -	--
8.	V V --	V V --	-~	V V --	V - V -	-~

Агар эътибор қаратиладиган бўлса, ҳар иккала вазн бўғин миқдори жиҳатидан ўзаро тенг эканлиги маълум бўлади. Биринчи ва учинчи рукнлардаги бўғинларнинг сифати ҳам бир хил. Фақат иккинчи рукнда: рамали махбун вазни иккита қисқа, иккита чўзиқ бўғиндан иборат, хафифда эса қисқа ва чўзиқ бўғинлар ўзаро алмашилиб қўлланилади. Буларнинг барчаси бу икки баҳр орасидаги ритмларнинг ҳам ҳамоҳанглигини таъминляпти.

Бундай ўхшашлик эса бевосита Абдурахмон Жомийнинг фалсафий йўналишдаги “Субҳат ул-аброр” дostonи учун рамали махбун вазнини танлашига олиб келган деб айтиш мумкин.

Абдурахмон Жомий бешлигидаги учинчи дoston “Юсуф ва Зулайҳо” деб аталиб, 1483 йилда яратилган. Низомий бешлигида бундай мавзу ва сюжетдаги дoston учрамайди. Жомий “Хусрав ва Ширин” мавзусидаги анъанавий дoston яратишдан воз кечиб, Қуръонда “аҳсан ул-қисас” – “қиссаларнинг сараси” деб таърифланган Юсуф қиссаси баёнига бағишланган “Юсуф ва Зулайҳо” дostonини яратади.

аср вақт ўтиб яратилган Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” дostonи биз юқорида тилга олган вазнда ёзилган бўлиб, Фитрат ўзининг “Муҳаммад Солиҳ” мақоласида дostonда қўлланилган ушбу вазн унинг “муваффақиятсизлиги”га сабаб бўлган деб ҳисоблайди: “Асар учун қабул қилинган вазн “Рамали мусаддаси махбун” урушга оид мавзуларга муносиб оҳангдан маҳрумдир. Отларнинг чопишида, қиличларнинг шақиллашида, ботирларнинг кичкиришида бўлган ҳайбатли оҳангни бу вазнда сиғдирмоқ мумкин эмас” [Фитрат, 2000: 80].

³ Бу жиҳат кейинчалик турк адабиётида анъана тусини олди. Тўлик бешлик муаллифи сифатида танилган Яҳёбей Тошлижолнинг 1550 йилда яратилган “Ганжинаи роз” дostonи Жомий дostonи сингари 40 бўлимдан иборат бўлиб, унда айнан биз фикр юритаётган рамали махбун вазни қўлланилган [Арасли, 1980: 206]. Худди шу ҳолат яна бир турк шоири Навизода Атоийнинг “Сухбат ул-абкор” (1525) дostonида ҳам кўзга ташланади [Бертельс, 1962: 214; Арасли, 1980: 206].

Шарк адабиётида бу мавзу алоҳида йўналишни ташкил этади. Абдурахмон Жомийгача форс-тожик адабиётида Абулқосим Фирдавсий¹, Амъак Бухорий, Абулмуайяд Балхий каби иждокорларнинг мазкур мавзуга мурожаат қилганлари ҳақида манбаларда маълумотлар учрайди [Самарқандӣ. 1371:112].

Жомийшунос А. Афсаҳзод форс-тожик шоирларидан Масъуд Ҳиротий (1220 в.э.) ва Шоҳин Шерозий (XIV аср)ларнинг ҳам бу мавзуда маснавий-достон битганликларини таъкидлаб ўтади [Самарқандӣ, 1371:63].

Абдурахмон Жомий юкорида тилга олинган достонлардан қай даражада фойдаланганлиги ҳақида маълумотга эга эмасмиз. Лекин Жомийнинг мазкур достони бу йўналишда яратилган достонлар орасида алоҳида ўрин эгаллайди. Унгача бу мавзуда яратилган достонлар мутақориб баҳрида битиларди⁴. Жомий ўзигача мавжуд форс-тожик эпик поэзиясида ишқий достонларни ҳазажи маҳзуф вазнида битиш анъанасини ўз достонига олиб кирди. Достондан олинган бир байтни тактиъи билан кўриб чиқсак:

Чи хуш вақ-те|ву хур-рам рў|з-го-ре
V - - - V - - - V - -
Ки ё-ре бар | ху-рад аз вас| ли ё-ре.
V - - - V - - - V - -

Абдурахмон Жомийдан кейин форс-адабиётида бу мавзуда яратилган деярли барча достонларнинг ҳазаж баҳрида яратилганлигини кўрамиз.

Абдурахмон Жомий “Хамса”сидаги тўртинчи достон “Лайли ва Мажнун” мавзусига бағишланган бўлиб, 1483 йилда яратилган. Достон барча жиҳатлари, жумладан қўлланилган вазни: ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи маҳзуф (рукнлари ва тактиъи: мафъулу мафоилун фаувлун -- V V-V- V--)

Ҳар-чан-д| ки ши-қ дар| д-нок аст
- - V V - V - V - -
О-со-йи | ши си-на-ҳо| и пок аст.
- - V V - V - V - -

“Хамса”даги сўнгги – бешинчи достон “Хирадномаи Искандарий” ҳам Жомийнинг анъанага риоя этиши билан характерланади, у шу типдаги достонлар яратиладиган мутақороби мусаммани маҳзуф (рукнлари ва тактиъи: фаувлун фаувлун фаувлун фаал V - - V - - V-- V -) вазнида яратилган:

Шиносо | йи таъри | хҳои | қуҳан,
V - - | V - - | V-- | V -

Чунин рон| дааст аз | Сикандар| суҳан.
V - - | V - - | V - - | V -

Кўринадики, Абдурахмон Жомий яратган маснавий-достонлар орасида фалсафий йўналишдаги достонлар етакчи ўринда туриши билан характерланар экан. Мавзу ва ғоявий йўналиш ўзгариши билан боғлиқ бу ҳолат достонлардаги шеърий ўлчовларнинг ҳам ўзгаришига олиб келди. Жомий ҳатто Искандар воқеаси билан боғлиқ “Хирадномаи Искандарий” достонида ҳам асосий эътиборни Искандарнинг юришларига эмас, балки унинг донишмандлигига қаратади, бунини асар номланиши ва қуйидаги мисралар ҳам тасдиқлаб турибди:

Хираднома з-он ихтиёри ман аст
Ки афсонахонӣ на кори ман аст.

¹Адабиётшуносликда Фирдавсийга нисбат бериладиган “Юсуф ва Зулайхо” достонининг муаллифи масаласида баҳсли фикрлар мавжуд. Яқин йилларгача бу достон Фирдавсий қаламига мансуб деб келинарди. Шаркшунос олим А.Тоҳиржоновнинг бу масалага бағишланган маҳсус мақоласи ҳам бор [Тагирджанов, 1979: 95-96]. Лекин сўнгги изланишлар мазкур фикрнинг янглиш эканлигини кўрсатяпти. Тожик адабиётшунослигида Фирдавсийга нисбат бериладиган “Юсуф ва Зулайхо” достонининг муаллифи XI аср шоири Оманий деган сўнгги тўхтама келинди [Афсаҳзод, 1988: 63].

⁴Юкорида саналганлардан факат Амъак Бухорийнинг достони рамал баҳрида яратилган бўлиб, уни сариъ баҳрига мослаб ўқиш ҳам мумкин бўлган.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, Жомийнинг анъанавийликдан вазн нуктаи назаридан чекинганлигига Низомий бешлигидаги сюжет ва мавзуларни ўз шахсий позицияси (дунёқараш ва турмуш тарзи) билан боғлиқ ҳолда ўзгартирганлиги ва энг асосийси анъанадан узоқлашиш тамойилининг Жомийгача мавжудлиги сабаб бўлар экан.

Туркий адабиётдаги хамсанависликка муносабат ҳам кўп жиҳатлари билан форс адабиётини эслатади. Алишер Навоий бешлиги яратилгандан кейин орадан ярим аср вақт ўтмай, хамсанавислик анъанасидан узоқлашиш ҳоллари учрай бошлади. Бу хусусият, айниқса, усмонли турклар адабий муҳити учун хос эканлиги билан характерланади. “Қайд этмоқ лозимдирки, турк адабиётида “Хамса” ёзмоқ анъанаси бирмунча фарқли инкишоф этди ва турк шоирлари ўз “Хамса”ларидаги дostonлар мавзуларининг ўзгачалиги билан Низомийдан фарқландилар” [Араслы, 1980: 80].

Табиийки, бу фарқланиш “Хамса” дostonлари учун танланган вазнларда ҳам кузатилади, хусусан, тўлиқ бешлик муаллифи Ҳамдуллоҳ Ҳамдийнинг 1500 йилда яратилган “Лайли ва Мажнун” дostonи шу типдаги дostonлар яратиладиган вазнда бўлмай, Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” дostonи ёзилган ҳазажи маҳзуф вазнида яратилган. Ўша давр адабиётининг яна бир йирик вакили Лорендели Ҳамдийнинг шу номдаги дostonи ҳам мазкур вазнда ёзилган.

Ҳазажи маҳзуф вазнининг халқона оҳангга якин туриши турк шоирларининг мазкур вазнга кўпроқ мурожаат қилишларига олиб келган бўлиши мумкин, зеро бу давр адабиётида халқ оғзаки ижодининг таъсири кучлироқ сезилади, “турк шоирлари Низомий мавзусини ишларкан, ўз салафларининг асарларини такрор этмадилар, турк халқ оғзаки ижодидан олинган мотивлар билан уни қайта ишладилар” [Араслы, 1980: 81].

XVI аср турк адабиётининг йирик вакили Яхёбей Тошлижолининг хамсанависликка муносабати ҳам ўзига хос. Бу ижодкорнинг бешлиги 1550–1551 йиллар оралигида яратилган бўлиб, “Гулшан ул-анвор”, “Ганжинаи роз”, “Юсуф ва Зулайҳо”, “Шоҳ ва гадо” ва “Усулнома” дostonларидан иборат. Адабиётшуносликда Тошлижолининг “Гулшан ул-асрор”, “Ганжинаи роз” ва “Усулнома” дostonларининг ҳар учаласи ҳам Низомий “Махзан ул-асрор”ига жавоб тарзида вужудга келган деган қараш бор [Араслы, 1980: 91]. Лекин “Ганжинаи роз”нинг яратилишида Низомий дostonидан кўра Жомий “Субҳат ул-аброр”ининг таъсири кучлироқ сезилади. Дostonнинг композицион қурилиши (Жомий дostonи сингари 40 мақолатдан иборат эканлиги) ва унда қўлланилган шеърий ўлчов ҳам фикримизни тасдиқлайди. Муаллиф ушбу дostonида Низомий ва Дехлавийлар қаторида Абдурахмон Жомийнинг номини ҳам алоҳида эҳтиром билан ёдга олади:

*Ярашур Чамији ербаби низам,
Олса зеррин налеҳ ол бага мудам.*

Умуман, Яхёбей Тошлижолининг хамсанависликка муносабати кўп жиҳатдан Жомийни эслатади, хусусан, унинг дostonларида фалсафий йўналишга кўпроқ урғу берилганлиги ва Юсуф пайғамбар қиссасига доир алоҳида дoston яратганлиги мазкур муаллифнинг бешлик яратишда Низомийдан кўра кўпроқ Жомийга эргашганлигини кўрсатади. Бу икки ижодкор бешлигидаги ўзаро ўхшаш жиҳатлар ҳақида тўлиқроқ тасаввур ҳосил бўлиши учун куйидаги жадвални келтирамиз:

№	Жомий бешлигидаги дostonлар	Тошлижоли бешлигидаги дostonлар
1.	“Тухфат ул-аҳрор”	“Гулшан ул-анвор”
2.	“Субҳат ул-аброр”	“Ганжинаи роз”
3.	“Юсуф ва Зулайҳо”	“Юсуф ва Зулайҳо”
4.	“Лайли ва Мажнун”	“Шоҳ ва гадо”
5.	“Хирадномаи Искандарий”	“Усулнома”

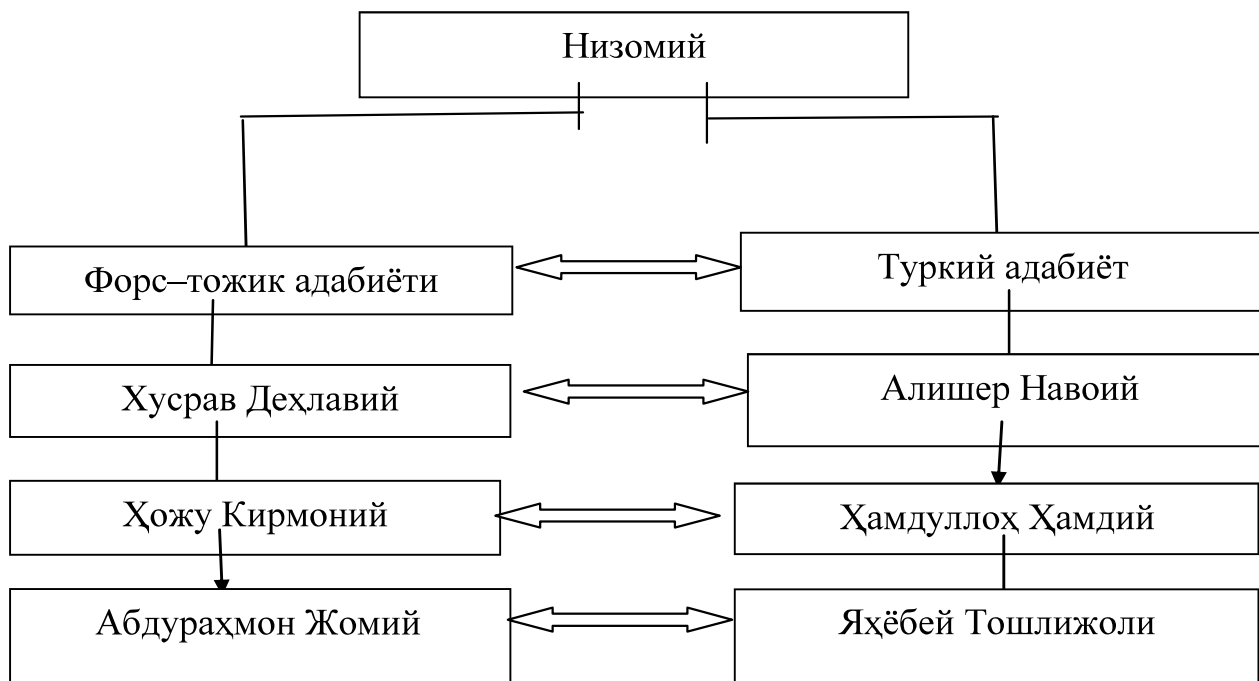
Энди шу дostonларда қўлланилган шеърий ўлчовларни ҳам қиёсласак:

№	Жомий бешлигида қўлланилган вазнлар ва уларнинг тақтиъи	Тошлижоли бешлигида қўлланилган вазнлар ва уларнинг тақтиъи
1.	“Тухфат ул-аҳрор” сариъ баҳри	“Гулшан ул-анвор” сариъ баҳри

	-VV- -VV- -V-	-VV- -VV- -V-
2.	“Субхатул аброр” рамали махбун -V-- VV-- VV-	“Ганжинаи роз” рамали махбун -V-- VV-- VV-
3.	“Юсуф ва Зулайхо” ҳазажи маҳзуф V--- V--- V--	“Юсуф ва Зулайхо” ҳазажи маҳзуф V--- V--- V--
4.	“Лайли ва Мажнун” ҳазажи аҳраб --V V-V- V--	“Шоҳ ва гадо” ҳазажи аҳраб --V V-V- V--
5.	“Хирадномаи Искандарий” мутақориб баҳри V-- V-- V-- V-	“Усулнома” мутақориб баҳри V-- V-- V-- V-

Кўринадики, Яҳёбей Тошлижолӣ бешлиги ҳам Жомий бешлиги сингари 3 та фалсафий йўналишдаги ва иккита ишқий дostonдан иборат.

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда форс–тожик адабиёти ва туркий адабиётдаги ҳамсанависликка муносабатни куйидаги фонда кўриш мумкин:

Бунда Хусрав Дехлавий ва Алишер Навоий ҳамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар, Ҳожу Кирмоний ва Ҳамдуллоҳ Ҳамдий – анъанага мавзу ва вазн нуқтаи назаридан ўзгача муносабат тамойилининг вужудга келтирувчилари, Абдурахмон Жомий ва Яҳёбей Тошлижолӣ ҳамсанависликда юқори мавқега ва ўзига хос позицияга эга бўлган ижодкорлар.

Демак, юқоридагилардан маълум бўляптики, “Хамса” 1170-1203 йилларда Низомий Ганжавий томонидан вужудга келтирилди, форс-тожик адабиётида унга биринчи жавоб Хусрав Дехлавий, ўзбек адабиётида эса Алишер Навоий томонидан амалга оширилди. Бу икки муаллиф ҳамсанависликка муносабат билдираётган биринчи ижодкорлар бўлганликлари учун ҳамсанависликнинг барча шартларига амал қилдилар, хусусан, олдиндан белгилаб қўйилган мавзу ва шеърӣ ўлчовларни тўлалигича сақлаб қолдилар.

Дехлавийдан кейин форс-тожик адабиётида Ҳожу Кирмоний, туркий адабиётда эса Навоийдан кейин Ҳамдуллоҳ Ҳамдийлар “Хамса” дostonлари мавзулари ва шеърӣ ўлчовларини ўзгартирдилар.

XV асрнинг иккинчи ярмига келиб, Ҳиротда Абдурахмон Жомий бешлик таркибига янги мавзу ва вазнларни олиб кирди. Орадан чорак кам бир аср вақт ўтмай, Яхёбей Тошлижолли Абдурахмон Жомий анъанасини давом эттириб, турк адабиёти хамсанавислигига янги мавзу ва вазнларнинг кириб келишига сабабчи бўлди. “Хамса” таркибига янги сюжет ва мавзуларнинг олиб кирилиши ўз навбатида дostonлардаги шеърӣй ўлчовнинг ҳам ўзгаришига олиб келяптики, бу холат вазн ва мазмун ўртасида уйғунлик борлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.
2. Араслы Н. Низами ва турк эдабати. – Бакы: Элм, 1980.
3. Афсахзод А. Лирика Абд Ар-Рахмана Джами.– М.:Наука, 1988.
4. Бертельс Е.Э. Низами и Физули.– М.: Наука, 1962. – С. 214.
5. Имомназаров М. Жомий “Хамса” ёзганми? // ЎзАС. – 2005. – 16 дек.
6. Чомӣ. Осори мунтахаб. Ҷ. 1-5. – Душанбе: Ирфон, 1964.
7. Конрад Н.И. Запад и Восток. – М.: Главная редакция Восточной литературы, 1972.
8. Навоӣ Алишер. Хамсат ул-мутаҳаййирин. МАТ. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1999. Т. 15.
9. Самарқандӣ Давлатшоҳ. Тазкират уш-шуаро. – Техрон, 1371 (форс тилида).
10. Тагирджанов А. Фирдавси. – М.: Наука, 1979.
11. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар. Ж.2. Муҳаммад Солиҳ. Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Маънавият, 2000.
12. Эркинов А. Алишер Навоӣ “Хамса”си талқинининг XV-XX аср манбалари: Филол. фан. док. дисс... – Тошкент, 1988.

СУФИЙСКИЕ МОТИВЫ В ПОЭМЕ «ЮСУФ И ЗУЛЕЙХА» АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ

*Элбоев Вафо Джуракулович,
доктор филологических наук, профессор
кафедры теории и истории литературы
Таджикского государственного
педагогического университета
имени Садриддина Айни*

Annotation

Abdurahmon Jomi is one of the greatest poets of XV century which left huge literary heritage after himself. «Seven thrones» indubitable is masterpiece of Persian and Tajik and world literature. According to most of orientalis and philologists the poem «Yusuf and Zulaikho» is one the prominent poems. Abdurahmon Jomi emphasized the topic of ground and divine love in this poem. Thesufi motifs takes an important place in the poem of «Yusuf and Zulaikho».

Key words: poem, Yusuf, Zulaikho, Jomi, plot, motif, sufizm, God, love, composition.

Поэма «Юсуф и Зулейха» Абдурахмана Джами состоит из 77 глав, написана метром шестистопный усеченный хазадж, парадигма которого следующая: мафъилун мафъилун мафъил или мафойл. При создании этой поэмы Джами не вышел за рамки коранического сюжета, лишь кое - где внес незначительные дополнения.

«Юсуф и Зулейха» Джами, как и другие поэмы персидско-таджикской литературы, начинается с молитв, славословия и дифирамбов всевышнему и его посланнику, пророку Мухаммаду. Первые 10 глав (415 бейтов) поэмы относятся к теме «Причина написания книги». Поэма Джами начинается бейтом:

Илоҳӣ ғунҷаи умед бикшой,
Гуле аз равзаи ҷовид бинмой. [Джами, 1988:137]
О боже, раскрой бутон надежды,
Цветок из сада бессмертия покажи.¹³

¹³ Стихи приведены в подстрочном переводе автора статьи.

МУНДАРИЖА

Сўз боши..... 4

I. Темурийлар даврида яратилган “Хамса”ларнинг компаративистик тадқиқи

Валихўжаев Б.	“Хамса” ёзиш анъанасига Алишер Навоийнинг муносабати.....	6
Муҳиддинов М.	“Хамса”ларнинг биринчи дostonларида Ҳазрати Пайғамбар сиймоси тасвири.....	10
Абдуқодиров А.	Абдуллоҳ Ҳотифий “Хамса”си.....	18
Жабборов Н.	Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий “Хамса”ларида ижод концепциясининг ўзига хослиги.....	22
Khan Hasnain Aaqib.	Khamsa-e-Khusrow and Khamsa-e-Nizami: a comparison.	28
Almaz Ūlvi (Binnatova), Ruhshanə Vasiyeva.	Əbdürrəhman Caminin “Xirədnəmeyi–Iskəndəri” əsəri.....	38
Сулаймонов М.	Қиссайи .Фарход шўрангиз эрур.....	45
Султанов Т., Рузманова Р.	Низомийнинг «Махзан ул-асрор» ва Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» дostonларида муножотлар таҳлили.....	48
Исмоилов И.	«Садди Искандарий» композициясининг компаративистик таҳлили.....	51
Qahhorova Sh.	“Mantiq ut-tayr” va “Lison ut-tayr” dostonlarida ISHQ talqini.....	57
Otayorova U.	Iskandar haqidagi sujetning paydo bo‘lishi.....	59

II. Шарқ маснавийнавислиги тарихи ва тараққиёти адабий таъсир ва типология масалалари.

Олимов С.	Тасаввуфий тавба типологияси (“Лайли ва Мажнун” ҳамда “Лисон ут-тайр” кийси асосида).....	62
Ҳамроев Ж.	Мир Алишер Навоий ва форс-тожик адабиёти.....	65
Шарипов Ш., Калонova М.	Низомий Ганжавийнинг “Хамса” ижод қилишдаги адабий маҳорати	68
Сулаймонов И.	Қорий Хўқандийнинг Алишер Навоий ғазалига мухаммаси таҳлили	71
Akhmedova S.	Traditions of Fizuli in creativity of members "Mejmeush-shuara".....	75
Муҳиддинова Б.	Алишер Навоий ва Саидахмад Васлий ижодида маърифий ғоя ҳамда бадиий муштараклик.....	78
Muhammadiyev A.	Traditions of the naqshbandi sect in the works of Alisher Navoi.....	81
Холиқулова Г.	Мирий маснавийлари.....	84
Сувонova Ж.	Мумтоз дostonчилик анъаналарининг ўзбек шеърлятидаги бадиий талқини.....	87
Тожибоева О.	Таржеъбанди хомиса” “Хамса”га издошлик маҳсули	92
Мухитдинова Н.	Алишер Навоий “Хамса” дostonлари мумтоз анъаналарининг Мирҳасан Саддий ижодидаги бадиий талқини.....	96
Хасанова М.	Мумтоз эпик поэзия таркибида учровчи мадҳларнинг туркий қасидалар тараққиётида тутган ўрни.....	97
Қосимова Г.	Бобур ва мумтоз дostonнавислик.....	101
Шукуров Ф.	Амир Темурнинг адабиёт аҳлига муносабати.....	102
Муминова Д.	Мумтоз адабиётимизда маснавийнавислик ва номанависликнинг ўрни.....	106

III. XV аср Хуросон адабий муҳити ва унда Жомий ҳамда Навоийнинг мавқеи.

Абдурахмон Жомий адабий мероси.

Homidov D.	Abdurrahmon Jomiydan Alisher Navoiyga yozgan maktublar tilining ayrim xususiyatlari.....	109
Холмуродов А.	Икки миллатнинг улуг сиймолари.....	112
Юсупова Д.	Усмонли турклар хамсанавислигида абдурахмон жомий анъаналари.....	116